

EL RELATIU *QUI/QUE* EN FUNCIO DE SUBJECTE EN LES RELATIVES AMB ANTECEDENT SEGONS POMPEU FABRA

CATERINA MARTÍNEZ MARTÍNEZ

Universitat d'Alacant

caterinamartinez@ua.es

ORCID: 0000-0001-8312-6490

RESUM

Aquesta contribució s'insereix dins una recerca més àmplia centrada a estudiar l'impacte del procés de normativització dut a terme a l'entorn de l'obra de Pompeu Fabra sobre l'evolució del català, des de final del segle XIX ençà. Habitualment, la llengua antiga és un referent en l'establiment de la norma fabriana. Es prenen materials lèxics i gramaticals del català medieval amb l'objectiu d'evitar castellanismes o satisfer necessitats comunicatives dels parlants. Sorprenentment, no va esdevenir el mateix en el cas de l'ús del pronom relatiu *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent. El català contemporani havia optat pel relatiu *que* en aquesta funció. A partir de les dades dels corpus digitals del català de l'edat mitjana i moderna, del tractament de gramàtics anteriors i coetanis de Fabra i dels seus propis usos, analitzem l'evolució del pensament del Mestre sobre la prescripció d'aquesta construcció sintàctica en el català contemporani. Quins eren realment els usos de *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent en el català medieval i de l'edat moderna? Com van evolucionar aquests usos fins arribar a la situació contemporània? Què degué moure Fabra a acceptar l'ús de *que*, un ús que aparentment es distanciava de la llengua antiga?

MOTS CLAU: oracions de relatiu, *qui*, *que*, subjecte, Pompeu Fabra, català contemporani, normativització.

THE RELATIVE *QUI/QUE* IN FUNCTION OF SUBJECT IN RELATIVES WITH ANTECEDENT ACCORDING TO POMPEU FABRA

ABSTRACT

This contribution is part of a broader research focused on studying the impact of the standardization process carried out around the Pompeu Fabra's work on the evolution of Catalan, from the end of the 19th century. Usually, the ancient language is a reference in the establishment of the Fabrian norm. Lexical and grammatical materials are taken from medieval Catalan to avoid Castilianisms or to satisfy the speaker's communicative needs. Surprisingly, the same did not happen in the case of the relative pronoun *qui/que* in the function of subject with antecedent. Contemporary Catalan had opted for the relative pronoun *que* in this function. From the data of the digital corpus of middle and modern Catalan, the treatment of previous grammarians and contemporaries of Fabra and their own uses, we analyze the evolution of the Master's thinking about the prescription of this syntactic construction in contemporary Catalan. What were the real uses of *qui* and *que* in function of the subject with antecedents in medieval and modern Catalan? How did these usages evolve until reaching the contemporary situation? What led Fabra to accept the use of *que*, a usage that apparently distanced itself from the ancient language?

KEYWORDS: relative clauses, *qui*, *que*, subject, Pompeu Fabra, contemporary Catalan, normativization.

Data de recepció: 01/viii/2024

Data d'acceptació: 27/viii/2024

Data de publicació: desembre 2024

1. INTRODUCCIÓ¹

Els pronoms relatius de la llengua catalana *qui* i *que* provenen respectivament dels relatius llatins QUI (nominatiu) i QUEM (acusatiu) (*DECat*, s.v. què, 907b: 30 i ss). En el pas del llatí al romànic, aquests relatius perderen la distinció de gènere i de nombre i, en canvi, mantingueren, parcialment i amb variacions segons les llengües, la distinció de cas.

Com provarem de mostrar ací, durant el procés d'elaboració de la norma del català a primeria del segle XX, alguns autors havien proposat la conveniència de reintroduir l'ús del relatiu *qui* en funció de subjecte amb antecedent. Per fonamentar aquesta proposta s'adduïa que el català medieval mantenia una distinció casual entre *qui* i *que*: d'acord amb aquesta proposta, la llengua hauria de reservar sistemàticament *qui* per a subjecte i *que* per a complement directe, com ho feia el francès. Recordem que el català contemporani en general ha estès l'ús de *que* també en funció de subjecte amb antecedent: això s'havia considerat una interferència del castellà.

A diferència del que havia fet en altres qüestions de la gramàtica o del lèxic, Pompeu Fabra en aquest cas acabà establint com a norma l'ús viu. Això ens planteja diversos interrogants, que provarem de respondre en aquest estudi: què degué moure Pompeu Fabra a acceptar per a la norma lingüística un ús que aparentment es distanciava de la llengua antiga? Quins eren realment els usos de *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent en el català medieval i de l'edat moderna? Quina evolució van seguir aquests usos fins arribar a la situació contemporània?

Per respondre aquests interrogants començarem revisant, molt sintèticament, què s'ha dit sobre el pronom relatiu *qui/que* en funció de subjecte en les oracions relatives amb antecedent en català. Aquest petit panorama ens

¹ Aquest estudi s'ha dut a terme en l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA [ISIC-IVITRA] (Programa per a la Constitució i Acreditació d'Instituts Superiors d'Investigació Cooperativa d'Excel·lència de la Generalitat Valenciana, Ref. ISIC/012/042), i en el marc dels projectes, xarxes i grups de recerca següents: «Variación y cambio lingüístico en catalán. Una aproximación diacrónica según la Lingüística de Corpus» (MICINUN, Ref. PGC2018-099399-B-100371); «El catalán antes y después de Pompeu Fabra (s. XVII-XXI)» (PID2021-128381NB-I00); (IEC, Ref. PRO2018-S04-MARTINES); del Grup d'Investigació VIGROB-125 de la UA; la Xarxa de recerca en innovació en docència universitària «Lingüística de Corpus i Mediterrània intercultural: investigació educativa per a l'aplicació de la Lingüística de Corpus en entorns multilingües diacrònics. Aplicacions del Metacorpus CIMTAC» (Institut de Ciències de l'Educació de la UA, Ref. 4581-2018); i el Grup d'Investigació en Tecnologia Educativa en Història de la Cultura, Diacronia lingüística i Traducció (Universitat d'Alacant, Ref. GITE-09009-UA) i «Observatori Multilingüe de la Variació Lingüística / Observatorio Multilingüe de la Variación Lingüística / Multilingual Observatory of Linguistic Variation [OMVALING]», Ref. PROMETEO/2023/006.

Vull agrair la col·laboració dels col·legues Manel Pérez-Saldanya i Josep Martines.

Així mateix, agraiïc les observacions de les persones que han avaluat aquest article i que he provat d'incorporar en aquesta versió final.

servirà com a marc de referència per a descriure els usos antics i de l'edat moderna (vg. § 2 i § 3), i per a analitzar el procés que va seguir Fabra fins a la formulació d'aquesta norma lingüística (vg. § 4).

El pronom relatiu *qui/que* en funció de subjecte en les oracions relatives amb antecedent ha rebut una important atenció en els estudis gramaticals en diverses llengües romàniques (Alibèrt 1976, 1988 [1966]; Jensen 1986, 1990; Fernández 1985; Meyer-Lübke 2012 [1900]; Haudry 1973; Lehmann 1984; Elvira 2009: 1413-1416; Pompei 2011: 519-539). En el cas del català, la recerca en sintaxi històrica fou encetada per Anfós Par (1923, 1928, 1929). En els seus treballs, Par descriu la fesomia de les oracions de relatiu en *Lo Somni* de Bernat Metge o el *Curial e Güelfa*. En relació amb la qüestió que ací ens ocupa, Par constata que els trets que incidien en l'ús d'un relatiu o de l'altre eren la semàntica (això és, el caràcter humà, animat i no humà o no animat de l'antecedent) i la morfologia (el gènere masculí o femení de l'antecedent). Inicialment, observa que el relatiu *qui* s'usava preferentment quan l'antecedent era humà i masculí, i, en sentit contrari, es preferia *que* si l'antecedent era no humà i femení; i argumenta que aquestes preferències es podien explicar per dues influències entrecruades: d'una banda, el que ell anomenava «la influència clàssica», és a dir, l'influx dels relatius llatins QUI (nominatiu masculí singular i plural) i QUAE (nominatiu femení singular i plural) —per l'evolució del diftong AE en *e* en llatí tardà—, atesa la morfologia de l'antecedent;² i, d'una altra banda, la influència analògica exercida pels interrogatius *qui* —de persona— i *què* —de cosa—, tenint present la semàntica de l'antecedent. A la fi, va advertir l'escassa incidència del caràcter humà o no de l'antecedent i del seu gènere en la selecció del relatiu. I explicava la progressiva decadència del relatiu *qui* perquè «[a]ldues influències [la dels relatius llatins i la dels interrogatius] minaren, en lo fons, la forma *qui*», que «se resistí més en la posició més afavorida, la de persona masculina, d'ahont, però, fou gradualment exclosa» (Par 1928: 25).³

Després de Par, van veure la llum uns altres treballs com *La forma «que» del relatiu català* de Josep Calveras (1931). En aquest text, centrat en el relatiu *que*,

² Concretament, aquest factor pogué incidir en alguns textos d'ambient cancelleresc molt més llatinitzant (vg. taula 1 i taula 2, més avall). De fet, el mateix Par apuntava que aquesta diferència és clara en autors de la segona meitat del XIV o començament del XV, com Bernat Metge, Antoni Canals o Ausiàs Marc, però no tant en els posteriors (Par 1928: 25).

³ Seguint la drecera oberta per Par, es pot pensar en un altre factor que pogué afavorir directament l'ús de *qui* amb antecedents humans i animats. Ens referim a la pressió analògica del relatiu *qui* en les relatives semilliures —que Par no diferenciava de les relatives amb antecedent. Les relatives semilliures amb *qui* fan referència a entitats humanes sovint genèriques i es construeixen amb el determinant de llunyania predominantment masculí *aquell(s) qui... o*, a partir del segle XV, amb l'article definit masculí *lo(s) qui* (Martínez-Martínez 2023). Si s'accepta que l'ús de *qui* en les relatives semilliures afavorí el de *qui* en les relatives amb antecedent humà i masculí, no és agosarat pensar que també pogué fer minvar l'ús de *qui*, i afavorir el de *que*, en les relatives amb els antecedents més diferenciats, això és, els no animats i femenins (Martínez-Martínez & Pérez-Saldanya 2022, Martínez-Martínez & Pérez-Saldanya en premsa).

també s'hi examinen les formes (*qui, aquell qui, el qui, el qual, on, com, quan, quant*) i les funcions (determinant, pronom o adverbi) de tots els relatius des de l'edat mitjana. L'estudi pretenia donar resposta a una de les consultes gramaticals que arribaren el 1927 a l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura, de la qual tant Par com Calveras van ser promotors i impulsors (Villaverde 2000, Iglesias 2005). Seguint Par (1928), Calveras aporta tres explicacions per al *qui* i el *que* nominatius: la via «primitiva», que usa exclusivament *qui* (independentment de la semàntica i la morfologia de l'antecedent); la «clàssica», que segueix els usos llatins: *qui*, si l'antecedent és humà i masculí, i *que*, si és alhora no humà i femení; i la de «l'influx interrogatiu», segons la qual, l'ús de *qui* es limita a antecedents humans i el de *que*, a no humans. Amb aquest estudi, Calveras va ser el primer a notar que, des de «l'època de la decadència literària», s'havia instaurat gradualment una tendència a fer servir *que* predominantment; i, a més, examinant els usos de *qui* i *que* arreu del domini lingüístic, va advertir la persistència als segles XIX i XX de *qui* en uns subdialectes concrets: el menorquí i el mallorquí (Calveras 1931: 11-15).⁴

Més modernament, Solà (1980 [1972]: 1, 128), en els *Estudis de sintaxi catalana*, fa un recorregut de la consideració que han donat Calveras (1929), Moll (1952), Fabra (1956) i Badia i Margarit (1962) a aquest ús de *qui*. I també en constata el manteniment en menorquí, «que en general ha estat abandonat» i desaconsellat «a la llengua literària».⁵

Així mateix, Badia i Margarit (1962: 241, 1994: 365) i Ruaiç (1993: 93) atorguen aquesta funció de subjecte a *que* i consideren l'ús de *qui* en aquest context com a arcaic.⁶ Tot i així, tracten de justificar la viabilitat de *qui* per evitar ambigüitats.

El capítol de les subordinades de relatiu de Solà de la *Gramàtica del català contemporani* explica que «per a la funció de subjecte, en les especificatives s'usa només *que*; en les explicatives, *que, el qual* i (per a persones) *qui*» (Solà 2002: 2455-2565). Ací mateix, Solà considera que *qui* amb antecedent de persona fou «objecte

⁴ Usuaris competents de Mallorca, nascuts en la dècada dels 50 i dels 60 del segle XX, ens informen que perceben aquest ús com a més propi de la generació anterior i, fins i tot, arcaïtzant i d'àmbit rural. El mantenen en contextos concrets com ara «la setmana / el mes / l'any qui ve» i en textos difosos socialment com *La Balanguera*: «De la infantesa qui s'enfila, / de la vellura qui se'n va». Agraïm la informació a Cosme Aguiló i Nicolau Dols (01/05/2024).

⁵ Solà interpreta l'epígraf 108 de la gramàtica del 1956 de Fabra com un intent «de conservar-ne poc o molt un ús [d'aquest *qui*] per a "persona"» (Solà 1980 [1972]: 1, 128). El que en realitat llegim en aquest apartat és «No és recomanable l'ús que alguns fan del relatiu *qui* en funció de subjecte [...]. Ex.: *el meu pare, QUI, com sabeu, era llavors mestre de X.* [...] Quant a l'ús, com a subjecte, d'un *qui* feble (arcaic) en les proposicions relatives determinatives (Ex.: *Doneu-ho a l'home QUI vindrà ara mateix*), es pot dir que ha estat ja abandonat per la gran majoria dels escriptors actuals» (Fabra 1956: 94).

⁶ Cf. l'epígraf 108 de la gramàtica del 1956 de Fabra reportat adés en la nota 6 i el DGLC (1932, s.v. *qui*, acc. 5; reproduïda ací en § 4).

de ziga-zagues en l'obra de Fabra» (Solà 2002: 255-2565). Més avant (§ 4), mirarem de puntualitzar aquesta afirmació.

En aquesta mateixa línia descriptiva, el *DDLC* (*s.v.* *qui*) defineix *qui* com a 'relatiu especificatiu que reprèn un antecedent de persona i el representa en l'oració que introdueix exercint-hi les funcions pròpies d'un nom'. I el *DEIEC* (*s.v.* *qui*) inclou que «amb valor pronominal, precedit d'una preposició, introdueix una oració subordinada de relatiu; té un antecedent nominal humà en la majoria de casos; dins l'oració de relatiu fa funció de complement verbal o de complement adjunt i, en balear i en registre informal, sense anar precedit d'una preposició, també pot fer de subjecte».

La *GIEC* ens permet tancar aquest panorama dels estudis sobre l'ús de *qui/que* (*GIEC* 2016: 1043, *GEIEC* 2018: 24.3.3) des d'una perspectiva normativa. Aquesta gramàtica recull sintèticament els elements fonamentals en aquesta descripció: d'una banda, fa una referència als usos antics («en la llengua antiga, el relatiu *qui* s'usava com a subjecte amb independència del tipus de relativa i del caràcter humà o ho humà [i del gènere] de l'antecedent»); i de l'altra, atén a la realitat contemporània més general («el relatiu *qui* no s'utilitza en funció de subjecte ni en les relatives restrictives ni en les no restrictives»). I, a més, explica que l'ús de *qui* com a relatiu en funció de subjecte i amb antecedent tan sols es manté «en els registres informals en parlars baleàrics: *Es nin qui juga as menjador és un amic d'en Marc*» (*GIEC* 2016: 1043, *GIEC* 2018: 24.3.3).

Per a l'estudi de la variació de *qui* i *que* al llarg de la història de la llengua catalana, hem partit d'un subcorpus de textos medievals, triats del *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA), i de textos de l'edat moderna, del *Corpus Informatitzat per a la Gramàtica del Català Modern* (CIGCMod) atenent, sobretot, a la cronologia, la tipologia textual i l'adscripció dialectal.⁷ Seguidament, hem analitzat quantitativament (amb percentatges aportats en graelles) i qualitativament (etiquetant, interpretant i destriant els exemples) variables relacionades amb les propietats semàntiques i morfològiques de l'antecedent.

⁷ Atesa l'alta freqüència d'ús dels relatius *qui* i *que*, hem elaborat un subcorpus estadísticament representatiu. El subcorpus de la llengua medieval consta d'un extracte de 24.000 paraules del començament, la meitat i el final de les dotze obres. Concretament, del segle XIII hem seleccionat el *Llibre dels Fets* de Jaume I, els *Començaments de Medicina* de Ramon Llull, els *Clams i crims a la València medieval* i els *Pergamins, processos i cartes reials*. Del segle XIV, hem treballat amb *Lo Somni* de Bernat Metge, el *Procés criminal contra Antònia Marquès*, el *Regiment de Preservació de la Pestilència d'Agramont* i les *Lletres reials a la ciutat de Girona*. I del segle XV, hem estudiat el *Tirant lo Blanch*, el *Crim d'incest a Alcubles*, els *Processos de crims a Lleida* i els *Quesits i perquens*. El subcorpus del català de l'edat moderna consta d'una selecció d'obres senceres per segle: del segle XVI hem seleccionat les *Cròniques d'Espanya*, *La germania*, *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, les *Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* i un parell de *Consuetes mallorquines*. Del segle XVII, hem treballat amb el *Dietari de Pere Porcar*, el *Tractat del salitre*, el *Llibre groc de Girona*, *l'Entremès del barber* i *l'Entremès d'en Roagó Florit y na Faldó*, el *Manual de novells ardits* i *Canya i cordell*. I del segle XVIII, hem estudiat *Albalat i son siti*, *Llengua i noticiari d'un clergue rossellonès*, *Lucrecia* i *Memòria de las cosas notables de la vila de Sabadell*.

Les obres gramaticals i lexicogràfiques de gramàtics anteriors i coetanis de Pompeu Fabra recollides per Segarra (1985) i Rico & Solà (1995) ens han estat molt útils per a descriure el context en què es va gestar la proposta normativa sobre el relatiu *qui/que*.

L'obra completa de Pompeu Fabra aplegada en nou volums per Mir & Solà (OCPF 2005-2013) ens ha servit per a analitzar l'ús que va fer Fabra en els seus propis textos del relatiu *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent; ens hem fixat en documents com la *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana* (1898) i en les diverses edicions de la *Gramàtica catalana* del 1918,⁸ la del 1946 i la del 1956 i en textos destinats a la divulgació de la normativa: *Sobre diferents problemes pendents en l'actual català literari* (1907), les *Converses filològiques* (1919-1947) i l'*Epistolari* (1892-1948).

En síntesi: atendrem ací l'evolució del relatiu *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent des dels orígens (§ 2), passant per l'edat moderna (§ 3); aplegarem l'estat d'opinió de gramàtics immediatament anteriors a Pompeu Fabra i coetanis sobre aquesta qüestió i veurem l'evolució del pensament del Mestre en la prescripció (§ 4).

2. QUI/QUE EN FUNCÍO DE SUBJECTE EN LES RELATIVES AMB ANTECEDENT EN CATALÀ MEDIEVAL (SS. XIII-XV)

La lectura dels textos medievals ens presenta, a primer colp d'ull, una situació de variació en l'ús de *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent, ja en la documentació més antiga. Els fragments de (1) mostren que, tant si l'antecedent era humà com no humà, i tant si era femení com masculí, podia aparèixer *qui* o *que*; a tall d'exemple, l'antecedent masculí no humà «lo sein», el femení no humà «altra espècia», el femení humà «arpies» i el masculí humà «hun vell» apareixen amb *qui* en (a), (c), (d) i (f); i l'antecedent masculí no humà «los senyals» i els femenins no humans «aqueles coses» i «altra espècia» i el femení humà «una boemiana», amb *que* en (b), (c), (e) i (f).

- (1)
- a. Tant com lo sein *qi* sona. (*Organyà*, p. 117, s. XIII, CICA)⁹
 - b. Qi caritat no à quer aqueles coses *qe* sues són. (*Organyà*, p. 118, s. XIII, CICA)
 - c. La V és altra espècia *qui* és en 2 grau de D, et en 1 de C la Y és altra espècia *que* és en lo 1 grau de D. (*Medicina*, p. 45, Llull, s. XIII, CICA)
 - d. E vénen arpies, *qui* són aucells ab cares de donzella e ab peus de gall. (*Somni*, p. 199, Metge, s. XIV, CICA)
 - e. Los seynals *que* signiffiquen pestilència ja present en l'àer són axí com terbolament en l'àer. (*Somni*, p. 199, Metge, s. XIV, CICA)

⁸ L'edició de la *Gramàtica catalana* de 1918 reproduïda a les *Obres completes* (v. VI, p. 137-271) de Fabra és la setena, de 1933. Vull expressar el meu agraïment a Aina Rusca Mestre, documentalista de l'Institut d'Estudis Catalans, que m'ha proporcionat l'escaneig de les pàgines pertinents de cadascuna de les set edicions d'aquesta obra, perquè em fos possible de fer-ne la comparació.

⁹ Al llarg de l'estudi subratllem els elements que fan d'antecedent dels relatius *qui* i *que*.

- f. Respòs e dix que ell no ha pres tals diners, sinó que ha hoÿt dir a hun vell *qui* stà en la presó que una boemiana *que* no té sinó hun ull. (*Lleida*, p. 73r, s. XV, CICA)

Tanmateix, la quantificació i l'anàlisi qualitativa dels exemples del nostre corpus ens permeten constatar: a) l'existència d'un patró o, més aviat d'una tendència, en la preferència d'ús d'una forma o d'una altra atenent a la semàntica (al caràcter humà, animat i no humà o no animat) i a la morfologia (al gènere masculí o femení) de l'antecedent; i b) l'evolució diacrònica d'aquesta tendència: no trobarem una fotografia fixa en aquesta qüestió al llarg dels segles, sinó, més aïna, una dinàmica evolutiva que conduirà al triomf de *que* en la major part del domini lingüístic.

Com mostra la taula 1, hi ha una tendència moderada a la baixa en la freqüència d'ús de *qui* amb antecedents humans masculins i femenins: del 80,7 % en masculí i del 48,9 % en femení del segle XIII, passem al 76,7 % i 44,2 % respectivament en el segle XV. Paral·lelament, el relatiu *que* tendeix a augmentar: del 19,2 % en masculí del segle XIII, passem al 23,5 % al segle XV, i del 51,1 % en femení del segle XIII, passem al 55,8 % del segle XV. La pujada al 91,5 % del *qui* masculí i la lleugera baixada al 46,3 % del *que* femení del segle XIV segurament té a veure amb un factor ja observat per Par (*vg.* més amunt i nota 3): una «influència clàssica», és a dir, llatinitzant, sobre els textos de caràcter cancelleresc i literari d'aquest segle. L'ascens degué neutralitzar-se amb l'arrelament de la tendència a la difusió de *que*.

Segle	Masculí		Femení	
	<i>qui</i>	<i>que</i>	<i>qui</i>	<i>que</i>
XIII	80,7 % (185/229) ¹⁰	19,2 % (44/229)	48,9 % (22/45)	51,1 % (23/45)
XIV	91,5 % (161/176)	8,5 % (15/176)	53,7 % (36/67)	46,3 % (31/67)
XV	76,7 % (171/223)	23,5 % (52/223)	44,2 % (19/43)	55,8 % (24/43)

TAULA 1. Percentatge d'ús dels relatius *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent humà als segles XIII-XV (elaboració pròpia amb dades extretes del subcorpus del CICA).

Amb antecedents no humans i generalment no animats, com mostra la taula 2, les dades no són tan clares en la distribució de masculí i femení; tot i així, la tendència a la davallada de *qui* és la mateixa que acabem de descriure. Podem concloure que l'ús dels dos relatius era equilibrat quan l'antecedent era masculí, però presentava unes clares diferències quan era femení. En aquest cas, amb antecedents femenins, l'equilibri dels textos del segle XIII es trenca cap a *que* en el segle XIV (81,9 % dels casos) i augmenta una mica més al segle XV (85,7 %).

¹⁰ En totes les taules, la primera xifra de cada parèntesi correspon al nombre d'ocurrències de cada variant (*qui/que*) i la segona, al nombre d'ocurrències de totes les variants (*qui* i *que*) en cada gènere en cada segle. Per tant, els percentatges s'han calculat sobre aquestes xifres.

Segle	Masculí		Femení	
	<i>qui</i>	<i>que</i>	<i>qui</i>	<i>que</i>
XIII	52,2 % (61/117)	47,8 % (56/117)	46,6 % (97/208)	53,4 % (111/208)
XIV	56,7 % (76/134)	43,3 % (58/134)	18,1 % (30/166)	81,9 % (136/166)
XV	50,3 % (95/189)	49,7 % (94/189)	14,3 % (31/218)	85,7 % (187/218)

TAULA 2. Percentatge d'ús dels relatius *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent no humà als segles XIII-XV (elaboració pròpia amb dades extretes del subcorpus del CICA).

Partint de les dades obtingudes del corpus (*cf.* la taula 1 i la taula 2), es pot assumir que, en el català baixmedieval, els textos mostren un predomini molt marcat de *qui* amb antecedents humans (*vg.* taula 1) i una mica menys marcat i amb més vacil·lacions de *que* amb antecedents no humans femenins (*vg.* taula 2).

Així mateix, convé fer notar que, quan l'antecedent era un dels anomenats pronoms neutres, és a dir, si l'antecedent no era humà ni no humà ni masculí ni femení), l'únic relatiu documentat és *que*; això es donava quan es tractava del quantificador *res* (2a), del pronom neutre *ço* (2c), o d'un mot o oració d'una altra llengua que es traduïa (2b).

- (2) a. Lo dit en Ponç Fibla no ha feyt ne fa res *que* en aquella carta sia contingut. (*Pergamins*, doc. 335, s. XIII, CICA)
- b. «*Omnis laus in fine canitur*», *que* vol dir aytant que «la meylor cosa que l'hom pot haver sí és a la derreria dels seus ayns». (*Fets*, p. 1v, s. XIII, Jaume I, CICA)
- c. E aquest testis dix al dit A. Marquès que li liuràs ço *que* fallia del dit arcènich. (*Marquès*, p. 10, s. XIV, CICA)

3. QUI/QUE EN FUNCIO DE SUBJECTE EN LES RELATIVES AMB ANTECEDENT EN CATALÀ DE L'EDAT MODERNA (SS. XVI-XVIII)

Durant els segles XVI-XVIII, com mostren les taules 3 i 4, seguint la mateixa tendència que es començava a advertir al llarg de l'edat mitjana (*cf.* taula 1 i taula 2, més amunt), l'ús de *qui* en funció de subjecte experimenta una davallada. Potser convé tenir present que paral·lelament el sistema de relatius del castellà havia anat evolucionant de manera que *qui* (i *quien*) havien estat desplaçats per la forma *que*, més general i no marcada (Elvira 1989, 2009). Tot i això, no hem d'oblidar que: a) en català és una tendència ja observable al llarg de l'edat mitjana, com acabem d'explicar en § 2; i b) l'evolució seguida per l'occità, sobretot gascó i llenguadocià, devia anar també en la mateixa línia.¹¹

¹¹ Sembla que en occità medieval també hi havia variació en l'ús del relatiu *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent. *Cf.* les mostres següents que hem pogut espigolar en fonts diverses: «*le mas qui fo Ponzon Durant*», «*las maisos qui so dintz la vila*» (final segle XI, *Chartes*, pp. 98 i 344, la Droma; Jensen 1990: 203) i «per *les lauzengiers qu'an bec malahurós, qui son peyor que Judes*»

Segle	Masculí		Femení	
	<i>qui</i>	<i>que</i>	<i>qui</i>	<i>que</i>
XVI	50,8 % (324/638)	49,2 % (314/638)	36,8 % (56/152)	63,1 % (96/152)
XVII	18,5 % (322/1736)	81,4 % (1264/1736)	7,4 % (23/310)	92,6 % (287/310)
XVIII	19,1 % (112/585)	80,8 % (473/585)	12,5 % (11/88)	87,5 % (77/88)

TAULA 3. Percentatge d'ús dels relatius *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent humà als segles XVI-XVIII (elaboració pròpia amb dades extretes del subcorpus del CICA i del CIGCMod).

Segle	Masculí		Femení	
	<i>qui</i>	<i>que</i>	<i>qui</i>	<i>que</i>
XVI	18,3 % (50/273)	81,6 % (223/273)	16,6 % (54/325)	83,3 % (271/325)
XVII	3,3 % (19/564)	96,6 % (545/564)	4,9 % (25/510)	95,1 % (485/510)
XVIII	6,6 % (25/375)	93,3 % (350/375)	2,8 % (8/282)	96,8 % (273/282)

TAULA 4. Percentatge d'ús dels relatius *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent no humà als segles XVI-XVIII (elaboració pròpia amb dades extretes del subcorpus del CICA i del CIGCMod).

Mentre que la vinculació de *qui* amb antecedents humans —més marcada amb masculins— continua tímidament vigent a començament de l'edat moderna, el relatiu *que* pren tot el protagonisme amb antecedents humans i no humans —això és indistintament del gènere de l'antecedent— fins al punt d'arribar quasi al 90-100 % dels casos. Els exemples que aportem en (3) en volen ser una mostra.

- (3) a. A la pleta, se trobave allí present hun rufià *que* portave una puta. (*La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, s. XVI, libro 5, p. 27v; CICA)
- b. Per la dita cordillera fins ahont comença lo riu de Palomara, *que* és als Cortals de Andorra, ahont afróntan ab lo comtat. (*Il·lustracions dels comtats de Rosselló, Cerdanya y Conflent*, p. 170, s. XVI, CICA)
- c. Dia de sent Francés, se féu processó general a Sent Francés per la salut de la señora reyna *que* estava malalta. (*Dietari de Pere Joan Porcar*, p. 163, s. XVII, CIGCMod)
- d. Naix dit riu en les montanyes de Qüenca, *que* confinen en Castella y Aragó, de unes fonts que naixen en lo poble de Avelamo. (*Albalat i son siti*, p. 23, s. XVIII, CIGCMod)

que Dieus trays» (s. XII, Cercamon, *Pus nostre temps*, VI, v. 34-35, Gascunya; Fernández 1985: 322). Aquestes mostres van d'acord amb l'observació de Jensen: «there is a pronounced trend in the South toward a very general use of *que* regardless of syntactical function» (Jensen 1990: 203). De fet, la *Gramatica occitana* (1976: 78) i el *Dictionnaire occitan-français d'Alibert* (1988 [1966], s.v. *qui*), basats en els parlars llenguadocians contemporanis, ja no recullen aquesta funció per a *qui*.

A la llum dels resultats sobre la variació territorial i diacrònica del relatiu *qui/que* en occità meridional (gascó i llenguadocià), caldrà fer un estudi contrastiu sobre els usos sintàctics de l'occità i del català antics.

Aquestes dades de *que* no són extrapolables a tot el domini lingüístic. Si atenem ara a les dades diatòpiques de *qui* durant l'edat moderna (vg. taula 5), els textos adscrits al català septentrional (OR:S) i al balear (vg. OR:B) mantenen viu l'ús de *qui* en funció de subjecte amb antecedent.

Qui en varietats dialectals					
Segle	OC:NO	OC:V	OR:C	OR:S	OR:B
XVII	16,1 % (37/231)	9,9 % (137/1381)	56,6 % (1096/1936)	28,3 % (67/237)	53,6 % (500/933)
XVIII	10,5 % (24/227)	8,7 % (117/1330)	27,9 % (384/1373)	55,5 % (46/83)	46,5 % (282/606)
XIX	-	2,8 % (1/36)	24,3 % (45/185)	-	65,8 % (304/462)

TAULA 5. Percentatge d'ús del relatiu *qui* en funció de subjecte amb antecedent als segles XVII-XIX en les diferents varietats dialectals de la llengua catalana (elaboració pròpia amb dades totals extretes del CIGCMod).

En concret, la pervivència de *qui* en el català septentrional al segle XVIII deu estar vinculada a la influència del francès. D'altra banda, *qui* es conserva en els textos adscrits al català de Mallorca i de Menorca; això, tant en textos de registre formal com informal i literari i no literari (*Lucrecia*, *Consueta de la Nativitat de Jesús Crist* i la *Consueta de Susanna*, *l'Entremès del barber*, *l'Entremès d'en Roagó Florit y na Faldó*, i el *Tractat del salitre*). Com il·lustren els exemples següents:

- (4) a. Joseph. Joa[n], pre[n] aqueix infant *qui* plora tant. (*Consueta de la Nativitat de Jesús Crist*, p. 427, s. XVI, CIGCMod)
- b. Com se coneixeran les terres *qui* tenen salitre. (*Tractat del salitre*, p. 113, s. XVII, CIGCMod)
- c. Roagó. Axò és aquella dona *qui* estava tan forta ahí. (*Entremés d'en Roagó y na Faldó*, p. 112, s. XVII, CIGCMod)
- d. Jurem, ab el punyal *qui* ha traspasat son pit. (*Lucrecia*, p. 190, s. XVIII, CIGCMod)

Més concretament, tal com mostra la taula 6, en el gruix d'aquestes obres adscrites al català de Mallorca i de Menorca, a finals de l'edat moderna *qui* presentava uns percentatges d'ús d'un 70 % i *que* d'un 30 %.

Segle	<i>qui</i>	<i>que</i>
XVI	100 % (4/4)	-
XVII	64,8 % (59/91)	35,2 % (32/91)
XVIII	70 % (28/40)	30 % (12/40)

TAULA 6. Percentatge d'ús dels relatius *qui* i *que* en funció de subjecte amb antecedent als segles XVI-XVIII en català balear (elaboració pròpia amb dades extretes del subcorpus del CIGCMod).

4. EVOLUCIÓ I CONTEXT DEL PENSAMENT DE POMPEU FABRA EN EL TRACTAMENT DE QUI/QUE

Quin coneixement tenia Pompeu Fabra de l'evolució de *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent, que ací hem presentat en § 2 i § 3? En quina mesura va tenir present aquesta evolució en establir la norma? És realment adequat considerar que l'establiment d'aquesta norma va ser «objecte de ziga-zagues en l'obra de Fabra» (Solà 2002)? Va atendre les idees d'altres lingüistes anteriors i coetanis? Provarem de respondre aquests interrogants de manera sintètica tot seguit.

Els gramàtics anteriors a l'obra de Fabra havien fet un tractament, en general, superficial de la qüestió; vegem-ne una mostra segons la nòmina de gramàtics de Segarra (1985) i Rico & Solà (1995).

Ballot incloïa l'ús de *que* en funció de subjecte amb antecedent tan sols per mitjà d'exemples com «Ovella, *que* bela, pert bocí» (Ballot 1814: 109). Estorch (1857: 465), Saisset (1894: 31) i Nonell (1906: 74) agrupaven *que* i *qui* i restringien aquest darrer únicament a construccions relatives semillieres, és a dir, formades per «article o demostratiu + *qui*».

Són els mallorquins i menorquins, Petit (1796-1829: 400), Amengual (1835: 238), Puiggarí (1852: 30-31, 99) i Soler (1858: 111) els qui posen atenció sobre l'ús del relatiu *qui* en el context que estudiem, però tan sols per mitjà d'exemples: «Han comparegut l'Antònia y la Francisca *qui* parlan poc», «la pedra *qui* cau», «lliural à Madona Pereyona *qui* li era de prop» i «Guardauvos d'aigua *qui* no corrie».

Ja superada la mitjanja del segle XIX, Bofarull (1867: 27-28) és dels primers a a) advertir els usos del català antic (suposadament estables; cf. § 2), b) descriure la diferència de funció sintàctica entre *qui* i *que*, i c) recomanar la restauració d'aquella distinció per al català contemporani (vg. 5):

(5) 2ª El *qui* en lo antiguo tenia igual uso que en latin, de suerte que se referia siempre al nominativo, así como el *que* al acusativo; especialidad que merece ser conservada, en vez de emplearse, como se hace ahora, el *que* en ambos casos; así se dirá: *l'home qui no créu tindrà la paga que sos pecats mereixen, el hombre que no cree tendrá la paga que sus pecados merecen.* [...]

4ª Cuando el *qui* se referia en lo antiguo al nominativo, lo mismo era de singular que de plural, y de masculino que de femenino, cosa que merece igualmente conservarse, bien que no conforme con el vulgarismo ó incultura actual del catalan hablado; así se dirá: *l'home qui mor, la dona qui venia, los soldats qui venceren, las donas qui casaren, por el hombre que muere, la mujer que venia, los soldados que vencieron, la mujeres que casaron.*¹² (Bofarull 1867: 27-28)

¹² Forteza, en la *Gramática de la lengua catalana* (1915 [1881]: 216), al·ludeix expressament a Bofarull: «*Qui y que* no son dos casos distintos de un mismo relativo como indica D. A. Bofarull en las dos ediciones de su Gramática, lo cual quedará completamente demostrado en la sintaxis».

Seguint aquesta línia, en el marc del I Congrés Internacional de Llengua Catalana de 1906, trobem una proposta formal, que degué ser coneguda per Fabra, sobre la recuperació de la distinció *qui/que* en el context que ens ocupa ací. Es tracta de la comunicació «Els relatius *qui* i *que*» de Ramon Miquel i Planas, que propugnava la restauració del *qui* subjecte

perquè's tracta d'una cosa que'ls clàssichs catalans ens ensenyen, y perquè'l francès ens ne dona contínuament norma y exemple dignes de seguir, es que proposem que'l relatiu *qui* sia tornat a usar hont li pertoca». (Miquel i Planas reportat per Alcover 1906: 322-324)

Considerava que «l'ús vulgar del català ha vingut a confondre, per influència castellana, aquests dos relatius. El *que* s'ha empleat exclusivament y en detriment del *qui*». De fet, argumentava que:

- (6) Els clàssichs catalans feien, en efecte ús del *qui* ab una constància ben significativa; y si en alguns cassos trobem el *que* com a subjecte (ben pochs relativament) devem més aviat atribuhirho a descuyt o a mala transcripció dels copistes y editors. Podríem retreure copiosos exemples de l'ús del *qui* com a subjecte, tant si's tracta d'un agent animat com d'un inanimat; emperò'ns limitarem al següent, enmallevat a Ramon Lull, y el qual sembla fet aposta pera establir la invariabilitat del relatiu *qui* com a subjecte: «*arbre qui es per la segona intenció*» [...] «*Deus qui es la primera intenció*». (Miquel i Planas reportat per Alcover 1906: 322-324)

Assegurava que no era una proposta difícil de dur a terme, si els escriptors s'hi adherien i si es tenia present que els mallorquins el conservaven «en frases fetes com *l'any qui vé*».

Atenent a la posició de gramàtics mallorquins anteriors i coetanis a Fabra, és especialment interessant que fem una ullada als materials del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* publicat per Antoni Mª Alcover (1902-1936).

En l'apartat dedicat als relatius, el volum de 1902-1903 incloïa: «el castellà té: *que, quien, cual, cuyo*. El català té: *que, qui, quin, quina* (interrogatiu y ponderatiu) y *qual*. Per consegüent, no més s'avenen de dos y discrepen de cinch» i «en català el relatiu *qui* es generalment invariable p'els masculins y femenins, singular y plural (*l'home QUI* parlava, *els homes QUI* corrien; *les dones QUI* guardaven)» (BDLC, I, 1902-1903: 573, 587).

Dos anys més tard, dins el volum de 1906-1907, en una de les seccions del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, anomenada «Secció Filològica-històrica», Alcover fa notar que:

- (7) En R. Miquel y Planas llegí una molt ben escrita comunicació sobre «Els relatius *que* y *qui*», precisant ab molta claredat els casos en que s'han d'usar en la nostra llengua pera ferho ab propietat. Indicà que s'ha d'insistir en la restauració del relatiu *qui*,

Malauradament, la mort de l'autor va deixar incompleta aquesta gramàtica i li impedí de fer l'apartat de sintaxi a què, com veiem, es remetia (Rico & Solà 1995: 37).

perque és una manera de precisar ab major fermesa'l concepte que's vol expressar. S'aplaudí'l treball. (BDLC, III, 1906-1907: 255)

La posició de Miquel i Planas degué tenir repercussió; només un any després, el 1907, Fabra va formular una proposta pràcticament coincident amb aquella que ha acabat triomfant i que, en bona mesura, pot interpretar-se com a resposta al plantejament de Miquel i Planas (cf. citació 8, més avall).

L'any 1898, en una primerenca referència explícita a la qüestió (vg. 8), advertim que Fabra ja devia tenir algun coneixement dels usos medievals. No al·ludeix encara a l'evolució d'aquell sistema i atribueix la situació contemporània a la imitació del castellà. Pocs anys després, aquesta posició començà a canviar.

- (8) RELATIUS. *Que, qui, el qual*. Avui el pronom *que* pot servir de complement i de subjecte; però, abans el català posseïa, al costat de *que* complement, *qui* subjecte. Ex.: *l'home que veus, l'home qui ve*. (En francès: *l'homme que tu vois, l'homme qui vient*.) Avui, imitant als castellans, diem (Barcelona) i escrivim *l'home que veus, l'home que ve* (en castellà: *el hombre que ves, el hombre que viene*); i el pronom actual *qui* no és sinó la traducció del *quien* castellà. (OCPE, Fabra 1898: 438, vol. 1)

En un text de 1907 de títol explícit, *Sobre diferents problemes pendents en l'actual català literari*, publicat a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans (vg. 9), trobem pràcticament definides les bases sobre les quals acabarà fonamentant la proposta normativa: a) atendre els usos medievals; b) reconèixer els usos majoritaris contemporanis, amb predomini de *que*, que situen el català a la vora d'unes altres llengües romàniques (castellà, portuguès, italià i romanès); c) no vincular explícitament aquest canvi a la influència del castellà («imitant als castellans», cf. 8); i d) considerar les conseqüències que tindria dins l'edifici normatiu la reintroducció del sistema medieval.

- (9) El català antic, com el francès i el provençal antics, posseeix *qui* nominatiu (*dos richs homens qui venien ab ella*) i *que* nominatiu i acusatiu (*aqueles paraules que foren tractades | lo matrimoni que el avia feyt*). Els autors moderns no empleen generalment sinó *que*; admetent amb ells l'invariabilitat del relatiu áton, el català literari-s trobaria posseir una forma única per al nominatiu i l'acusatiu, d'acord amb el castellà, portuguès, italià i romanesc. Però alguns, atribuint l'invariabilitat del relatiu a l'influència castellana, pretenen no sols la readopció del *qui* nominatiu, sinó que la llengua literària faci una distinció rigorosa entre *qui* nominatiu i *que* acusatiu (*la finestra que obries*, però *la finestra qui es oberta*), distinció sols coneguda del francès modern. (OCPE, Fabra 1907: 222-2223, vol. 3)

Per a entendre aquest canvi del pensament de Fabra, pot resultar-nos útil tenir present el que va explicar en una conferència de 1906 a l'Ateneu Barcelonès, que ens ha arribat en forma de resum (vg. 10). S'introdueix ací un argument important: Fabra era conscient que no era sistemàtica en la llengua medieval la distinció *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent (com hem mostrat adés en § 2).

- (10) Se mostrà disconforme amb la tendència a distingir el relatiu, escrivint *qui* quan se refereix al subjecte i *que* quan se refereix al complement. Únicament el francès actual fa aquesta distinció, apartant-se de totes les altres llengües neollatines. El francès antic no seguí la regla, com tampoc el català de l'Edat Mitjana, lo qual provà amb diversos fragments de la *Crònica* del rei don Jaume. (OCPF, Fabra 1906: 336, vol. 9)

Són molt interessants per a copsar el grau en què Fabra va arribar a conèixer els usos medievals els apunts de la setzena lliçó del curs de *Català superior* presos per Alfred Badia el 1937. Després de reconèixer que «en català antic existia un *qui* feble que feia de subjecte gairebé de manera sistemàtica, en concurrència a *que*, contraposat al *que* complement directe», explica que:

- (11) En totes les llengües llatines, excepció feta de la francesa en la qual el relatiu feble *que* fa de subjecte és sempre *qui* i el *que* fa de complement, sempre *que*, ha desaparegut aquesta distinció i hom usa en ambdós casos el feble *que*. En català el *qui* a la francesa no prengué tant arrelament i durant la decadència fou gairebé completament substituït pel *que*, en especial a Barcelona. A Mallorca és on el *qui* subjecte presenta més resistència. (OCPF, Fabra 1937: 1034, vol. 2)

Notem que aquesta descripció s'ajusta, més o menys, a les dades sobre l'evolució de *qui/que* que hem aportat ací adés (vg. § 2 i § 3).

En la *Gramàtica catalana* (1918) presenta *que* com a forma bàsica del relatiu en funció de subjecte amb antecedent. En canvi, considera «*qui* en lloc de *que* subjectev com a «avui arcaic»; al·ludeix al fet que hi ha *qui* (és a dir, no ell mateix!) el voldria restaurar amb aquest valor i, sense arribar a desaconsellar-lo, preveu algun cas en què podria estar justificat:

- (12) 61. [Relatius] Són els dos pronoms febles *que* i *qui*, els dos pronoms forts *qué* i *qui* i l'adjectiu *qual*. *Que* (feble) s'usa: I. Com a subjecte. Ex.: *Doneu-ho a l'home QUE vindrà ara mateix*. | *L'aigua QUE passa per aquest rec ve del molí*. II. Com a complement directe. Ex.: *És l'home QUE havem trobat al bosc aquest matí*. | *Dóna'm el llibre QUE llegies*. *Qui* feble. En català antic s'usava d'ordinari *qui* en lloc de *que* subjecte. Ex.: *Doneu-ho a l'home QUI vindrà adés*. | *L'aigua QUI passa...* Aquest *qui* és avui arcaic, però encara es troba sovint usat en la llengua escrita. Sense que calgui, ni de molt, usar-lo sistemàticament en lloc de *que* subjecte, com alguns voldrien, *qui* feble és perfectament admissible, sobretot en aquells casos en què l'ús de l'altre pronom feble (*que*) podria donar lloc a una frase equívoca. Per exemple: *L'home QUE ha vist en Miquel ja no és aquí* és una frase equívoca, puix que la proposició relativa pot significar que *l'home ha vist en Miquel* o que *en Miquel ha vist l'home*. No així *L'home QUI ha vist en Miquel ja no és aquí*, on la proposició relativa no pot significar sinó que *l'home ha vist en Miquel*. (Fabra 1918: 64)

La formulació d'aquest epígraf es manté fins a la cinquena edició d'aquesta gramàtica, el 1930; ací, continua i aprofundeix el fil argumentatiu que ja havia iniciat en textos com el de (9) de 1907: deixant de banda l'argument de l'ambigüitat (vg. 13), insisteix en l'escassa rendibilitat que tindria «el restabliment del *qui* feble» i en el fet que la majoria dels escriptors ja havien acceptat l'ús de *que* en aquests casos.

- (13) 62. En les oracions de relatiu adjectives, el pronom relatiu pot revestir les tres formes *que*, *qui* i *què*. *Que* s'usa: I. Com a subjecte: *Doneu-ho a l'home QUE vindrà ara mateix. L'aigua QUE passa per aquest rec ve del molí.* II. Com a complement directe: *És l'home QUE havem trobat al bosc aquest matí. Dóna'm el llibre QUE llegies.* III. Com a circumstancial de temps: *Això va ésser l'any QUE es va casar el teu germà. La darrera vegada QUE et vaig veure va ésser a París.* Quan el pronom relatiu porta davant seu una proposició, llavors revesteix una forma forta, *que* és *qui* quan designa una persona i *què* quan designa una cosa. Ex.: *L'home de QUI parlàveu és el meu germà. Aquells nois amb QUI anàveu són els fills del mestre. On és el martell amb QUÈ heu clavat aquests claus?* [El català antic posseïa un *qui* feble que usava sovint en lloc del *que* subjecte. Ex.: *L'home QUI ha vingut... L'aigua QUI vessa del dipòsit...* Modernament s'havia intentat de restablir l'ús d'aquest *qui*, el qual, permetent de diferenciar formalment el relatiu subjecte (*qui*) del relatiu complement directe (*que*), semblava representar un guany considerable per a la llengua; però avui, havent-se demostrat que el que la llengua podria guanyar amb el restabliment del *qui* feble no compensaria els danys que aquesta en sofriria (puix que suposaria la pèrdua de la distinció importantíssima que el català parlat fa encara entre les oracions de relatiu substantives que designen persona i les que designen cosa, V. § 66), la quasi totalitat dels escriptors que un dia havien estat favorables a l'admissió d'aquell *qui* hi han anat renunciant, no admetent, en les oracions de relatiu adjectives, altre relatiu feble sinó *que*. Ara, convé notar que, àdhuc entre els qui ja no accepten el *qui* feble arcaic, és encara bastant freqüent, en les oracions no determinatives sinó merament explicatives, d'emfasitzar el relatiu en funció de subjecte reemplaçant *que* per *qui* (fort). Ex.: *En Pere Bosch, QUI és el capità de l'equip...*] (Fabra 1930: 59-60)

El mateix any 1930 i en les *Converses filològiques*, concretament en la número 890 (pp. 906-911), Fabra fa una anàlisi molt detallada de:

- la variació en els usos de *qui/que* en català antic («El català medieval posseïa un *qui* feble. No arribà, però, mai a establir entre *qui* i *que* febles la distinció rigorosa que constatem en la llengua francesa, com ho proven els nombrosos exemples de *que* subjecte que trobem a totes èpoques»);
- la singularitat dels usos del francès («la llengua francesa emprà *qui* quan el relatiu és subjecte —*L'homme QUI vient. L'eau QUI bout*— i *que* quan és complement directe —*L'homme QUE j'ai vu. L'eau QUE j'ai bue*—»);
- l'intent de recuperació arcaïtzant de *qui* («Així fou reintroduït el *qui* feble dels antics, ensems amb tants d'altres arcaïsmes»); i
- la dificultat de fer encaixar aquests usos de *qui* en el sistema català («els uns [escriptors] no l'acceptaven sinó amb referència a persona», «alguns aconsellaven no usar-lo sinó en aquells casos en què servís per a desfer un equívoc (*L'home QUI ha vist en Joan*, oposat a *L'home QUE ha vist en Joan*)», «altres l'acceptaven amb el seu valor antic, l'admetien àdhuc amb referència a cosa, i llavors, admès aquest *qui*, rebutjaven en absolut el *que* subjecte erigint en regla la distinció francesa» i «quan en l'acceptació de les innovacions s'ha tingut més en compte llur viabilitat, llurs probabilitats de reincorporar-se a la llengua viva, s'ha operat una forta reacció contra el *qui* feble», a més «el *qui* amb referència a cosa no

és viable, perquè el català actual té associat el mot *qui* amb la idea de persona i l'ús del *qui* a la francesa exigeix la destrucció d'aquesta associació», i «haurien d'ésser molt grans els avantatges de l'ús sistemàtic del *qui* com a subjecte, oposat a un *que* complement directe, perquè ens decidíssim a fer substitucions»; de fet, «els avantatges que en certs casos podria tenir l'ús del *qui* com a subjecte són il·lusions mentre la distinció entre *qui* subjecte i *que* complement directe sigui una mera convenció, no una cosa sentida»).

En la conversa següent del mateix any (vg. 14), aprofundeix en aquest darrer argument: el caràcter artificioós que tindria la restauració del *qui* antic i, doncs, la separació que s'establiria entre la llengua escrita i la parlada.

- (14) Però el que no es comprendria és que els qui no accepten aquesta regla se separessin mai de la llengua parlada escrivint *qui* on aquesta usa exclusivament *que*. Perquè ¿com justificarien ells el canvi d'un *que* natural per un *qui* artificioós? ¿Preferirien El meu pare, qui és mestre... a El meu pare, que és mestre... solament pel gust de separar-se de la llengua parlada? (OCPF, Fabra 1930: 912-913, vol. 7)

En el 1932, catorze anys després de l'edició de la primera *Gramàtica catalana* de 1918, es publica el *Diccionari general de la llengua catalana*. És ací on Fabra arriba a valorar expressament l'ús de *qui* «en les oracions de relatiu adjectives, en substitució d'un *que* o un *el qual* subjectes» com a «construcció arcaica emprada a tort¹³ per alguns escriptors actuals» (s.v. *qui*). En aquesta mateixa línia, en la gramàtica del 1956 considera que «no és recomanable» l'ús del relatiu *qui* en funció de subjecte amb antecedent —i tampoc precedit de preposició en funció de complement directe. A més, adverteix que els autors contemporanis han anat abandonant aquest ús de *qui*:

- (15) *No és recomanable*¹⁴ l'ús que alguns fan del relatiu *qui* en funció de subjecte o, precedit de la preposició *a*, en funció de complement-acusatiu en les proposicions relatives explicatives. Ex.:... el meu pare, qui, com sabeu, era llavors mestre de X. ... el meu pare, a qui tot el poble estimava, fou... Quant a l'ús, com a subjecte, d'un *qui* feble (arcaic) en les proposicions relatives determinatives (Ex.: Doneu-ho a l'home qui vindrà ara mateix), es pot dir que ha estat ja abandonat per la gran majoria dels escriptors actuals. (OCPF, Fabra 1956: 679, vol. 6)

Comptat i debatut, hem constatat que la imatge que millor descriu l'evolució de l'opinió del Mestre quant a la normativització del pronom relatiu *qui/que* en funció de subjecte amb antecedent no és exactament «un ziga-zaga», com deia Solà (2002); més aviat, es tracta d'una evolució en la consideració de la construcció. En un primer moment, concretament, el 1898, en un context marcat per l'obra de gramàtics com Bofarull, Fabra es mostra tolerant amb l'ús de *qui* en contextos ambigus amb formulacions com la descrita en (8). A partir del 1907,

¹³ Aquesta cursiva és nostra.

¹⁴ Aquesta cursiva és nostra.

com a reacció a la comunicació de Miquel i Planas el 1906, s'acosta a l'acceptació dels usos contemporanis: podem suposar que havia aprofundit en el coneixement de la llengua antiga i havia observat la vacil·lació de funcions entre *qui* i *que* (descrita posteriorment per Par 1923, 1928, 1929).¹⁵

5. CONCLUSIONS

- a) En català medieval existia una tendència en la preferència d'ús del relatiu *qui/que* en funció de subjecte atenent a la semàntica (al caràcter humà, animat i no humà o no animat) i a la morfologia (al gènere masculí o femení) de l'antecedent. Al llarg dels segles XIII-XV aquest patró no es va mantenir fix, sinó que va experimentar una evolució consistent en el retrocés de *qui* enfront de l'expansió de *que* en la major part del domini lingüístic.
- b) Durant l'edat moderna, seguint la tendència que s'intuïa a finals del segle XV, la diferenciació entre l'ús de *qui* i *que* s'accentuà: la freqüència d'ús de *qui* va decaure i *que* va començar a ser usat amb tot tipus d'antecedents. *Qui* es manté parcialment a les Illes Balears.
- c) A diferència del que proposaven gramàtics anteriors i coetanis, Pompeu Fabra va voler construir un model de llengua que respectés la tendència evolutiva del català des de l'edat mitjana i, alhora, tingués en compte els usos dels catalanoparlants del segle XX; així, en lloc de forçar una recuperació artificialment i sense avantatges clars del vell *qui*, va optar per acceptar l'ús de *que*.

BIBLIOGRAFIA

Fonts documentals

CICA = Torruella Casañas, Joan (dir.), Pérez-Saldanya, Manuel & Martines Peres, Josep (coords.), *Corpus Informatitzat del Català Antic*. Disponible a: <<http://cica.cat/index.php>>.

CIGCMOD = Martines Peres, Josep & Martines Peres, Vicent (dirs.), Antolí-Martínez, Jordi & Sánchez López, Elena (coords.), *Corpus Informatitzat per a la Gramàtica del Català Modern*.

CTILC = Institut d'Estudis Catalans, *Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana*. Disponible a: https://ctilc.iec.cat/scripts/CTILCQConc_Lemes2.asp

DDL = Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari descriptiu de la llengua catalana*. Disponible a: <https://dcc.iec.cat/ddlci/scripts/index.html>.

DEIEC = Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari essencial de la llengua catalana*. Disponible a: <https://deiec.iec.cat/>.

¹⁵ Recordem com en (6) es constata la utilització de textos medievals en la justificació de la seua proposta.

Referències bibliogràfiques

- Alcover Sureda, Antoni Maria (1906), *Actes del I Congrés de Llengua Catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Alibèrt, Loïs (1976), *Gramatica occitana según los parlars lengadocians*, Montpellier, Centre d'Estudis Occitans.
- Alibèrt, Loïs (1988 [1966]), *Dictionnaire occitan-français selon les parlars languedociens*, Toulouse, Institut d'Estudis Occitans.
- Amengual i Reus, Juan José (1835), *Gramática de la lengua mallorquina* [en línea]. Madrid: Ministerio de Cultura. Subdirección General de Coordinación Bibliotecaria, 2006 [Consulta: 30/07/2024]. Disponible a: <https://bvpb.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=11140683>.
- Badia i Margarit, Antoni (1962), *Gramática catalana*, Madrid, Gredos.
- Badia i Margarit, Antoni (1994), *Gramàtica de la llengua catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 22.
- Ballot y Torres, Josep (2006 [1814]), *Gramática y apología de la llengua cathalana*, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.
- BDLC = Perea Sabater, Pilar (ed.) (2011), *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana (1912-1913)*, Mallorca, Estampa de N'Amengual y Muntaner. Disponible a: <https://alcover.iec.cat/entrada.asp?c_epigraf=2>.
- Bofarull y Brocá, Antoni (1867), *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.
- Calveras i Santacana, Josep (1931), *La forma «que» del relatiu català*, Barcelona, Biblioteca Balmes, Publicacions de l'Oficina Romànica.
- Elvira González, Javier (1989), «Qui y quien con antecedente en espanyol antiguo», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, XXXVII, 1, 1-18.
- Elvira González, Javier (2009), «Las oraciones de relativo I. El nexa *que*», dins *Sintaxis histórica de la lengua española. Segunda parte: La frase nominal*, Company, Concepción (dir.), México, UNAM, vol. 2, pp. 1411-1476.
- Estorch i Siqués, Pau (1857), *Gramática de la lengua catalana*, Barcelona, Herederos de la Viuda Pla.
- Fabra i Poch, Pompeu (1918), *Gramàtica catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans.
- Fabra i Poch, Pompeu (1930), *Gramàtica catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans.
- Fabra i Poch, Pompeu (1932), *Diccionari general de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria Catalonia.
- Fernández González, José R. (1985), *Gramática histórica provenzal*, Oviedo, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo.
- Forteza i Cortès, Tomás (1915), *Gramática de la lengua catalana*, edició de Alcover, Antonio M., Palma, Escuela Tipográfica Provincial.
- GEIEC = Institut d'Estudis Catalans, *Gramàtica essencial de la llengua catalana*. Disponible a: <https://geiec.iec.cat/inici>.
- GIEC = Institut d'Estudis Catalans (2016), *Gramàtica de la llengua catalana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Haudry, Jean (1973), «Parataxe, hypotaxe et corrélation dans la phrase latine», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 68, 147-186.

- Iglesias Franch, Narcís (2005), «L'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura (1928-1936)», *Llengua & Literatura*, 16, 289-361.
- Jensen, Frede (1986), *The Syntax of Medieval Occitan*, Tubinga, Max Niemeyer Verlag.
- Jensen, Frede (1990), *Old French and Comparative Gallo-Romance Syntax*, Tubinga, Max Niemeyer Verlag.
- Lehmann, Christian (1984), *Der Relativsatz: Typologie seiner Strukturen, Theorie seiner Funktionen, Kompendium seiner Grammatik*, Tubinga, Gunter Narr.
- Martínez-Martínez, Caterina (2023), «Demostratiu i article definit en les construccions de relatiu amb *que* en català antic. Una aproximació diacrònica», dins *Variació i canvi lingüístic*, Antolí, Jordi & Martines, Josep (eds.), València, Tirant lo Blanch, pp. 337-373.
- Martínez-Martínez, Caterina & Pérez-Saldanya, Manuel (2022), «Lo sein *qi* sona i aqueles coses *qe* sues són: els relatius *qui* i *que* en funció de subjecte», ponència pronunciada a la *LXVII Anglo-Catalan Society Conference*, Universitat Jaume I, 4-6/11/2022, Castelló de la Plana.
- Martínez-Martínez, Caterina & Pérez-Saldanya, Manuel (en premsa), «Els relatius i les oracions de relatiu», dins *Gramàtica del Català Antic*, Pérez-Saldanya, Manuel, Rigau, Gemma, Martines, Josep (dirs.) & Antolí, Jordi (coord.), València, Servei de Publicacions de la Universitat de València.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (2012 [1900]), *Grammaire Des Langues Romanes: Syntaxe...*, París, Nabu Press.
- Moll i Casanovas, Francesc de Borja (2006 [1952]), *Gramàtica històrica catalana*, València, Universitat de València.
- Nonell y Mas, Jaume (1906), *Gramàtica de la llengua catalana*, Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer.
- OCPF = Mir García, Jordi & Solà i Cortassa, Joan (2005-2013), *Obres completes de Pompeu Fabra*, 9 vols., Barcelona/València/Palma, ECSA, Edicions 62, Edicions 3i4, Moll.
- Par y Tusquets, Anfós (1923), *Sintaxi catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398)*, Halle, Max Niemeyer.
- Par y Tusquets, Anfós (1928), «*Curial e Güelfa*» *Notes lingüístiques y d'estil*, Barcelona, Biblioteca Balmes.
- Par y Tusquets, Anfós (1929), «*Qui y que* en la Península Ibérica II en el dominio catalán», *Revista de Filología Española*, 16, 1-34.
- Petit i Aguilar, Joan (1998 [1796-1829]), *Gramàtica catalana*, edició de Ginebra, Jordi, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans
- Pompei, Anna (2011), «Relative clauses», dins *New Perspectives on Historical Latin Syntax. Volume 4: Complex Sentences, Grammaticalization, Typology*, Baldi, Philip & Cuzzolin, Pierluigi (eds.), Berlín/Boston, De Gruyter, pp. 427-547.
- Puiggarí, Pere (1852), *Grammaire catalane-française, à l'usage des français*, Perpignan, Jean-Baptiste Alzine.
- Rico Busquets, Albert & Solà i Cortassa, Joan (1995), *Gramàtica i lexicografia catalanes: síntesi històrica*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- Ruaix i Vinyet, Josep (1993), *El català: morfologia i sintaxi*, Moià, J. Ruaix.
- Saisset, Albert (1894), *Grammaire catalane suivie d'un petit traité de versification catalane*, Perpignan, Latrobe.
- Segarra i Neira, Mila (1985), *Història de la normativa catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

- Solà i Cortassa, Joan (1980 [1972]), *Estudis de sintaxi catalana*, Barcelona, Edicions 62.
- Solà i Cortassa, Joan (2002), «Les subordinades de relatiu», dins *Gramàtica del català contemporani*, Solà i Cortassa, Joan, Lloret, Mª Rosa, Mascaró, Joan & Pérez-Saldanya, Manuel (dirs.), Barcelona, Empúries, pp. 2455-2565.
- Soler, Julio (1858), *Gramática de la lengua menorquina*, Maó, Fábregues y Pascual.
- Villaverde i Vidal, Joan-Albert (2000), «L'obra esparsa de Josep Calveras. Les "Consultes de llenguatge"», *Llengua & Literatura*, 11, 397-437.

© Caterina Martínez Martínez, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)